

ARKEOLOG, BANKACI, CASUS, SEFİR: AUSTEN HENRY LAYARD VE OSMANLI COĞRAFYASI

Kaya BAYRAKTAR*

Özet

A. H. Layard İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü önceleyen konvansiyonel siyasetinin değişime yöneldiği bir zamanda İstanbul'da elçilik yapmış Türkofil ve aynı zamanda Rusofobik olarak tanınan ve İngiltere'de 'liberal' olarak tanımlanan bir kesimin temsilcisiydi. İngiltere'nin çıkarları için çalışırken bir taraftan da liberal ekonomi politikaları taraftarı olmasından dolayı 'liberal emperyalist' olarak tanımlanmıştır. Esas şöhretini Ninova şehrinin kalıntılarını bulmakla edinen Layard, aynı zamanda literatürde pek fazla bilinmeyen İngiliz sermayeli Ottoman Bank'ın da kurucularındandır. her zaman İngiliz siyaset adamlarının desteğini arkasına almıştır. 1839 yılında kâh arkeolog kâh bankacı kâh elçi olarak çıktığı siyaset destekli hayatında İngiliz siyaset adamlarının desteğini arkasına almıştır. İstanbul elçiliği sırasında Abdülhamit'le yakın ilişkiler kurmuş, Rus tehdidine karşı onun akıl hocası ve aynı zamanda Sultan'ın suikast korkuları yaşadığı sıralarda sırdaşı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arkeolog, Casus, Sefir, Layard, Osmanlı

Archaeologist, Banker, Agent, Ambassador: Austen Henry Layard and Ottoman Territory

Abstract

A. H. Layard was an English 'liberal' bureaucrate. He performed his embassy mission just before the turning point of English policy regarding the Ottoman State. He was also known Turcophile and Rusophobic. His real reputation was in archeological area when he found the remains of Nineveh. Having been also founder of Ottoman Bank with English capital, his whole activity was fully backed up by English authorities and so is recognized 'liberal imperialist'. He had close relation with Abdulhamit II during his embassy at Constantinople and also was Sultan's advisor while Abdülhamit was threatened by a conspiracy against him and Russian danger treathening Ottoman cities.

Key Words: Archaeologist, Agent, Ambassador, Layard, Ottoman

GİRİŞ

Sanayi Devrimi ve sonrasında İngiltere'nin dünya siyaseti ve ekonomisindeki hızlı yükselişi Osmanlı Devleti'nin 19 ve 20. yüzyıllardaki serencâmını belirleyen bir dönüm noktası olmuştur. Hızla artan üretim ve bunun tüketimi için pazar arama telaşı Batı dışındaki toplumların bu yeni duruma intibak edilmelerini gerektirmiştir. Ancak sözkonusu intibak küresel düzeyde Batı tipi

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

sanayi kapitalizminin edilgen bir unsuru olmalarını dayatmıştır. Avrupa kıtasının sınırları ötesine barış, ticaret ve medeniyet üçlemesiyle dayatılan yeni durum büyük bir nüfuz alanına sahip Osmanlı Devleti'ni de önüne katmıştır. Bu çerçevede zengin kaynaklarıyla İngiliz yöneticilerinin gözlerini kamaştıran Osmanlı toprakları İngiltere'nin emperyalist planlarını gerçekleştirme yolunda hesaba kattığı temel aktör olmuştur. İşte İngiliz idaresi Osmanlı Devleti üzerinde yaptığı hesapların gerçekleşmesi için etkin isimleri resmi veya gayri resmi görevlerle Türkiye'ye göndermiştir. Bu isimlerden biri de aşağıda kendisini tanıtmaya çalışacağımız Austen Henry Layard'dır. Bu bağlamda çalışmamızda Layard'ın hayatından kesitler verildikten sonra Osmanlı topraklarında yürüttüğü projeler, icra ettiği faaliyetler ve üzerine aldığı değişik misyonlar başlıklar halinde açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

I. HAYATI

5 Mart 1817 Paris doğumlu Layard, Huguenot¹ kökenli olup, İngiliz vatandaşı idi. Çocukluk yıllarının büyük kısmını güzel sanatlara merak sardığı İtalya'da -emekliliğinde İtalyan güzel sanatları koleksiyonuyla uğraştı- geçirmiştir. Anne tarafından kısmen İspanyol kökenli olup, dedesi banker ve dayısı (Benjamin Austen) da Benjamin Disraeli²'nin samimi arkadaşıydı. Çocukluğu Paris, Floransa ve Londra'da geçmiş, ailesinin almasını istediği hukuk eğitiminden hoşlanmamasına rağmen 16 yaşına geldiğinde dayısının - hukuk bürosunda dava vekilliği stajı yapmıştı. Amcasının Seylan'a gelmesi için yaptığı teklifi uygun bularak arkadaşıyla beraber yola çıkma kararı almıştır. Bu arada 5 Temmuz 1839 tarihinde başta Dışişleri Bakanı Palmerston olmak üzere İngiliz yetkilileri Layard'a, Avrupa üzerinden Doğu'ya seyahati sırasında zorluk çıkarılmaması ve yardıma ihtiyaç duyduğunda kendisine destek olunması için resmi izin kağıdı vermişlerdir³. Layard'ın iznini bakandan ve diğer üst düzey bürokratlardan alması üst düzey bağlantılarının bir kanıtı olmalıdır.

Layard yolculuğunun ilk aylarında 13 Eylül 1839'da İstanbul'a gelmiş daha sonra Bursa, Kütahya, Afyon, Karaman, Silifke ve Adana'ya (Anadolu'da Helenistik kalıntıları araştırmıştı) oradan hacı olmak için arkadaşıyla beraber Şubat 1840'da Kudüs'e varmışlardır. Buradan Şam, Urfa, Mardin üzerinden Nisan ayında Musul'a gelmiştir. Burada Seylan'a gitmekten vazgeçince arkadaşı yoluna yalnız devam etmek zorunda kalmıştır (Kurat,196:3-10).

1842-1844 yılları arası Britanya adına bilgi toplamak üzere Balkanları gezmiştir. 1845-1847 ve 1849-1851 yılları arası Ninova'da (Asur) arkeolojik kazılar yapmış ve bu araştırmalarını anlatan ilk kitabı *Nineveh and Its Remains* adıyla 1849'da yayınladıktan sonra Oxford'dan fahri doktora payesi almıştır. Nisan 1849'da ateşlik göreviyle İstanbul'a gönderilmiş ancak kısa bir süre sonra 1851 yılına kadar kalacağı Musul'a tekrar dönmüştür. Devam ettirdiği çalışmalarını sonucunda ikinci kitabı *Nineveh and Babylonia*'yı (1853) çıkarmıştır. Arkeolojik araştırmaları sonucunda bulduğu antik kalıntıları British Musuem'a taşımış ve bu süre zarfında aktardığı bilgilerin mükafatı olarak 11-22 Şubat 1852 tarihleri arasında Liberal hükümet tarafından kısa sürecek olan Dışişleri Bakanlığı

Müsteşarlığı'na (*Under Secretary of State for Foreign Affairs* getirilmiştir. Layard bu tarihlerde, Türkofil olarak ün yapmış olan David Urquhart'ın etkisine kapılır ve böylece Türk dostu olarak bilinen gruba dahil olur (Pears,1917:82).

On günlük kısa müsteşarlık hizmetinden sonra bu göreve daha uzun süreli olarak 15 Ağustos 1861'de atanır ve 26 Haziran 1866 tarihine kadar sürdürür. 1868'de Gladstone⁴ Hükümetince Kraliyet Danışma Meclisi üyeliğine (*Privy Council*) ve Bayındırlık Dairesi Başkanlığı'na -*First Commissioners of Works*-, (9 Aralık 1868-26 Ekim 1869) getirildi. 1869 tarihinde diplomat olarak Madrid'e giden Layard 12 Mart 1877'de bu görevini tamamlamıştır. 1877-Nisan 1880 tarihleri arası Benjamin Disraeli hükümetinde İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yapmıştır. Ayrıca 1878 Mayıs'ının son günlerinde Kraliçe tarafından kendisine şövalyelik derecelerinden (Knight Grand Cross of the Order of the Bath) *Sir* ünvanı verilmiştir. Fransızca, İtalyanca, Arapça, Farsça ve Meclis-i Mebusan müzakerelerini dinleyebilecek derecede Türkçe bilen Layard, değişik meslekler arasında gidip gelen hercai bir kişilikti (Waterfield,1963:284). A. Henry Layard emeklilik günlerini yaşadığı sırada 5 Haziran 1897 tarihinde vefat etmiştir.

İngiltere'de hükümetlerde ve dışişlerinde üst düzey görev yapmış bir isim olan Sir Arthur Otway, Layard için İngiltere'nin dünya siyasetinde aktif bir yer alması için azim ve gayret gösterdiğini ancak İngiliz siyasi sisteminin tamamen içinde yer almadığını bu nedenle kendisinin ilk '*liberal emperyalist*' olarak tanımlanabileceğini ifade eder (Waterfield,1963:444).

Başlıca eserleri şunlardır; *Nineveh and Its Remains (1849)*, *Discoveries Among in The Ruins of Nineveh and Babylon (1853)*, *Early Adventures in Persia, Susiana ad Babylonia including residence among Bakhtiyari and other before the discovery (1887)*. Ayrıca İngiltere'de Avam Kamarası'nda 29 Mayıs 1963'de Türkiye üzerine yaptığı konuşma *État de la Turquie et de ses Dépendances, -Prononcé À la Chambre des Communes, Le 29 Mai 1863-* adıyla Fransızca olarak kitap haline getirilmiştir. Bunun yanında kendi hayatını anlattığı iki ciltlik *Autobiography and Letters (1903)* adlı çalışma ölümünden sonra kendi ağzından yazılmış ve yayınlanmıştır.

II. TÜRKOFİL VE RUSOFOBİK LAYARD

Layard, insanları yurtseverlikleri, Rusya ve Türkiye hakkındaki görüşleri ve kendisine karşı tavırlarına göre yargıladı (Waterfield,,1963:286). Mayıs 1863'de Avam Kamarası'nda yaptığı ateşli Türk taraftarı konuşma Türkofil sıfatının kendisine yakıştırılmasında en önemli delil sayılabilir. Kendisinden öne Türkiye'yi Balkanlarda Hıristiyan halklara zulüm etmekle suçlayan milletvekiline (Mr. Gregory) uzun bir konuşmayla cevap vermiştir. Bu çerçevede Layard, Türkiye'nin kendi Hıristiyan tabasıyla sorunlarının olmasına rağmen asıl suçlu tarafın Hıristiyanları yanlış yönlendiren ve hatta yönetime geldiklerinde onlara zulüm eden Rusya ve yerel liderlerin olduğunu, Müslümanlara karşı işlenen cinayetlerin gündeme getirilmediğini ancak Müslümanların varlıklarını korumak için verdikleri tepkinin abartıldığını belirtmiştir. Yine konuşmasında Osmanlı'nın yıkılmasının

taşıdığı risklerin öngörülemediğini ve bunun yanında Türkiye'nin Batı'nın istediği tüm reformları büyük bir titizlikle yerine getirdiğini yirmi yıl önceki Hıristiyanların şartlarıyla şimdiki halin kıyaslanamayacağını, sadece dini ve siyasi (Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı) değil, mali konularda da Batı'nın isteklerini (örneğin yabancı mali müşavirlerin –Hobart ve De Ploeuc- İstanbul'a kabul edilmesi ve onların gözetiminde Türkiye'nin mali imkanlarının tespit edilmesi, para sisteminin istikrara kavuşturulması vb.) harfiyen yerine getirdiğini, vurgulamıştır (Layard,1963: 1-100).

Nisan-Mayıs 1876'da Bulgaristan'da Türk subayların öldürülmesi akabinde Rodop dağ (Despot dağı) köylerinde Bulgarlara verilen cevap sonrasında Gladstone'un üç milyon Türk'ün izini Balkanlar'dan tümüyle silme niyetine Layard yine tepki göstermiştir. Türkiye'nin mevcut devletinin dağılması Rusya ve Almanya'nın İngiltere'nin aleyhine iki büyük güç olarak çıkmalarıyla neticelenecektir. Layard'a göre Britanya'nın politikası İstanbul ve Çanakkale'nin, düşmanlığından korkulmayacak bir ülkenin elinde olmasıydı. Bu çerçevede Türklerin yerine konabilecek ve düşmanlığından emin olunabilecek başka bir güç olmadığı kanaatiyle Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Türklerin Balkanlar'daki varlığının kendiliğinden sona ermesini beklemek ve Osmanlı yönetimini adil ve eşit bir yönetim için ikna etme ve Bulgarlara kendilerini eğitmek için zaman verme taraftarıydı. Layard'a göre Rusya, Tuna'nın güneyinde Türk, Slav veya Yunan gibi kudretli ve bağımsız bir güç istemiyor, dolayısıyla her türlü eğitim çabalarını ve liberal kurumlara cephe alıyordu. Rusya bu manada Osmanlı'nın süratle dağılmasını ve Balkan milletlerinin zayıf ve bölünmüş halde kalmalarını arzu etmektedir. Çünkü Rusya'nın nihai amacı Bulgaristan, Çanakkale ve İstanbul'u ele geçirdikten sonra Süveyş'e inerek İngiltere'nin Hindistan'la irtibatını kesmekti (Waterfield,1963:353-354). Layard'a göre Rusya organize bir tirani oluşturmaya müsait bir devletken, Osmanlı tiranlığı hesaplanmamış ve düzensizdir. Layard'dan önceki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot 4 Eylül 1876 tarihinde yaptığı bir konuşmada Layard'a benzer görüşler ileri sürerek kendisinin kör bir Türk taraftarı olmadığını ancak İngiltere'nin menfaatleri çerçevesinde hareket ettiğini belirttikten sonra siyasi derinliğe sahip olmayan bazı siyasetçilerin ayaklanan milletlere destek vererek İngiltere'nin maddi çıkarlarını unuttuklarını haykırmıştır (Waterfield,1963:357). Layard'ın Türklere yakın, buna karşılık Rusya karşıtı tavrı sadece İngiltere'nin çıkarlarıyla açıklanamayacak boyutlardaydı. Örneğin, 1873'de İstanbul'a yerleştikten sonra konsolosluk mahkemelerinde avukatlık yapan ve Layard'la dostluğu bulunan aynı zamanda Türkiye ve İstanbul ile ilgili başucu eserler vermiş İngiliz tarihçi Edwin Pears, Layard'ı ifrat noktasında görerek akıldışı buluyordu. Pears'a göre Layard Rus karşıtlığında o derece ileri gitmişti ki Çerkezya'da Ruslara karşı direniş için cebinden 32 bin sterlin harcamıştı (Pears,1916:75). Layard'ın Rus karşıtı tavrı herhalde onun Protestan tarafıyla açıklanabilir. Öte yandan Layard bir İngiliz yurtseveri olmasına rağmen 'Liberal' Palmerston'un Çin ve İran'daki saldırgan politikalarına karşı çıkmış ve mecliste "Palmerstone doktrini" diye adlandırdığı politikalara aleyhte oy vererek 1857'de

liberal hükümetin seçimden mağlup çıkmasına katkı sağlamıştı. Layard, Doğulu toplumlarla münasebette bulunurken Hıristiyan dünyanın doğru ve yanlış kavrayışını dayatmanın manasız olduğuna inanıyor, bir elde İncil bir elde kılıç varken, Hıristiyanları ezen Türklere ve Doğululara ne söyleyebiliriz, diyordu (Waterfield,1963:287). Aynı Layard, 1859 seçimlerinde Palmerston yeniden iktidara geldiği ve aristokrasiye destek çıktığı sırada suskun kalmıştı. Temmuz 1861'de Palmerston Layard'ın Avam Kamarasında Dışişleri Sözcüsü olarak atanmasını önerdiğinde Kraliçe bu teklifi reddetmiş ve kendisinin radikal ve ihtiraslı birisi olduğunu düşmanlarının ona 'Layard' yerine *Lie-Hard* (sağlam yalancı) dediğini ifade etmiştir (Waterfield,1963:293-294).

Layard, diğer taraftan Türklere bağımsızlık hareketlerini bastırmada cesaret verirken tersine İtalya'nın bağımsızlığını desteklemesinden dolayı siyasi rakipleri tarafından tutarsız olmakla da eleştirilmiştir. Ayrıca Layard, İngiltere'de çok büyük tartışma konusu olan buğday ithalini yasaklayan *Corn Laws* uygulamalarına karşı duran bir liberaldi. Ekonomi bilgisi, çok iyi dostu olan Ahmet Vefik Paşa⁵yla beraber Adam Smith ve D. Ricardo'nun ekonomi politikle ilgili çalışmalarını tartışabilecek düzeydeydi (Özveren,2000:74).

İstanbul elçiliği sırasında basın Rusya ile savaş çıkarmak istediğini iddia etmiş, bu iddialara Layard basına hiç güvenmediğini, onların İngiltere karşıtı ve Rusya yanlısı olduklarını ve İngiliz politikalarını yönlendirdiklerini ve olaylara bakışını belirlerken medyadan asla faydalanmadığını ifade etmiştir (Waterfield,1963:408). Layard İngiltere'yi Rusya ile bir savaşa sokamamıştı ama Doksanüç Osmanlı-Rus Harbi (1877-78) sırasında Bâb-ı Âli'de tartışıldıktan sonra uygulamaya konan ancak sonuçsuz kalan Afganlıları Ruslara karşı savaşa dahil etme kararına –bu fikrin kendisinden çıktığını iddia etmiştir- katkısı inkar edilemezdi. (Özcan,1992:116).

Savaşın sonunda 3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşması Balkanlar'da geniş bir coğrafyada Bulgar Prensiği'ni tesis etmiş, her ne kadar Osmanlı'ya bağlı olsa da iki yıl süreyle Rusya'nın burada asker bulundurması ve bir Rus komiserinin yönetiminde idaresi kararlaştırılmıştı. Bu yeni durum İstanbul'un, Rusya'nın işgal tehdidi altında bulunması şeklinde yorumlanmıştı. Ayrıca Rusya Ayastefanos'la Doğu Anadolu'da da Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt yörelerini topraklarına katmıştı. Bu yeni durum Layard'a göre Anadolu'nun da Rus tehdidi altına girmesi demektir. İngiltere'nin Doğu politikası, Asya ve Doğu Avrupa'da Britanya'nın dostu güçlü bir devlet ve İngiliz idaresinde yaşayan Müslüman halkları yönetirken yardımına güvenebileceği bir gücün yaşamasıydı. Eğer bu güç parçalanacak olursa İngiltere'nin çıkarlarına muhalif yapılar ayrılan parçalarda yeni bir güç olarak çıkabilirlerdi (Sonyel,1993:156). 20 Mart'ta Lord Redcliffe'ye itafen kaleme aldığı mektupta bu andlaşmanın Türkiye'yi sadece Avrupa'da değil Asya'da da tahrip edeceğini, amacının zamanı geldiğinde Rusya ile birleşecek –Bulgaristan gibi- otonom bir Ermenistan kurulması olduğunu ifade edecektir. 4 Aralık 1877'de Dışişleri Bakanı Lord Derby'e yazdığı telgrafta Ermenistan'ın doğusunun (Kars, Batum, Van) veya

tamamının Rusya'ya eklenmesi dört açıdan öneme sahiptir. İlk İç Asya ve Hindistan'daki Müslümanlar üzerindeki etkisi, ikincisi Rusya'nın gelecekte İran ve Anadolu'yu ele geçirme hedefine varmada sağlayacağı kolaylık, üçüncü olarak İngiltere'nin Hindistan'la doğrudan kurduğu münasebete tesiri ve son olarak İngiltere'nin ticaretine ilişkin varacağı neticedir. Rusya özellikle Karadeniz'in en önemli limanı olan Batum üzerinde askeri ve ticari bir üs olarak ısrarla duruyordu (Şimşir,1989,vol I:135). Bu çerçevede Şubat 1880'de Dışişleri Bakanı Salisbury Layard'a "Demiryolumuz Kandahar'a ulaşmaya kadar Türkiye'nin yıkılışını ertelemek bizim için kazançlı olacaktır. Bu yıkılışı Rusya'da ihtilal çıkıncaya kadar ertelemek ise büyük başarı olacaktır" diye haber göndermiştir (Koloğlu,1998:49).

Bu değerlendirmeler sonucunda İngiltere ve Avusturya, Rusya'ya baskı yaparak Ayastefanos Andlaşması'nı değiştirmeye çalıştılar ve nihayet 13 Temmuz 1878'de Osmanlı ile Rusya arasında Berlin Andlaşması'nın imzalanmasını sağladılar (Bayur,1991:2). Özellikle Layard'ın büyük gayretleriyle Ayastefanos Andlaşması'nın değiştirilmesi Rusya'nın kendisine karşı öfke beslemesine neden olmuştu. Öte yandan tam da bu iki anlaşmanın imzalandığı tarihler arasında Layard Londra'dan aldığı talimat doğrultusunda 25 Mayıs günü Sadrazam Sadık Paşa ve Hariciye nazırı Saffet Paşalarla ortak bir andlaşmaya varmış ve 4 Haziran'da da imzalar atılmıştı⁶. Berlin Andlaşması imzalandıktan iki gün sonra da bu savunma ittifakı yürürlüğe girmiştir. İngiltere imzalanan bu andlaşmayla Kıbrıs Adası'nı⁷ işgal ediyor, diğer taraftan Osmanlı Devleti, Doğu illerinde ıslahat yapmayı kabul ediyordu. Ancak mutabakat Rusya'nın Batum ve Kars'ı elinde tuttuğu sürece geçerli olacaktı (Sander,1993:238). Berlin Andlaşması, 1856 Paris Andlaşması'nın öngördüğü Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ve içişlerine karışılmaması ilkesini göz ardı ediyordu. Rusya ile Osmanlı karşı karşıya geldiğinde önce yıpranmalarını bekleyip sonra Osmanlı lehine gibi görünen müdahalelerle İngiltere 1878'den itibaren kendi Asya ve Uzakdoğu siyaseti açısından stratejik öneme sahiptir, Hıristiyan nüfusu barındıran Osmanlı toprakların üzerinden menfaatlerini gerçekleştirmeye gayret edecektir. Örneğin İngiltere Van, Diyarbakır ve Musul'da yaşayan Nasturiler'in (Süryaniler) Kürt aşiretleri tarafından sürüldükleri, öldürüldükleri vb. haberlere dayanarak onların haklarını sözde koruma misyonunu yüklenmiş bu konuda Layard da Osmanlı yönetimi nezdinde girişimlerde bulunmuştur (Sonyel,2001:67-73). Ayrıca aynı desteği İngiltere, Ermenilere de sağlayacaktır.

Britanya Krallığı bir taraftan Osmanlı'yı Hindistan'a ve Uzakdoğu'ya açılmasını engellemeye çalıştığı Rusya'ya hırpalatıyor, diğer taraftan Osmanlı'nın bu devlet karşısındaki kayıplarını müdahale ederek yumuşatıyor ama her halükarda parça parça Bâb-ı Âli'den tavizler kopararak kendisi için birincil öneme sahip Hint-alt kıtası ve Uzakdoğu'daki hakimiyetini devam ettirmeye çalışıyordu. Bu noktada Layard Rusya ve Osmanlı'nın karşılıklı enerjilerini tüketmeleri üzerine oturmuş İngiliz politikalarına paralel bir misyonla hareket ediyordu. Alman Şansölyesi (Başbakanı) Bismark, İngiltere'nin Osmanlı karşısındaki siyasetini şöyle özetlemiştir; "Bâb-ı Âli bizim reform talebimizden çekindiği kadar

Rusya'nın ıslahat taleplerinden çekinmiyor. Çünkü Ruslar savaşa giriştikten sonra elde ettiği toprak parçasını tekrar geri vermektedir. İngiltere ise toprak almıyor fakat toprak üzerindeki asayışı bozuyor" (Waterfield,1903:441).

III. ARKEOLOG LAYARD

Layard, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe (Canning)'in görevlendirmesiyle Ekim 1845-Temmuz 1847 ve Ağustos 1849-Nisan 1851 tarihleri arasında Mezopotamya'da yaptığı kazılar ve Ninova şehrinin kalıntılarını bulmasıyla asıl şöhretini yapmıştır. Layard'ı yanına ataşe olarak alamayan Canning, kendisini, daha önce gönderdiği istihbarat raporları ışığında Mezopotamya'da kazılar yapmaya teşvik etti ve bunun için kendisine tahsisat verdi. Hatta bulacağı heykelleri dışarı yollayabilmesi için 1846 yılında bir ferman da çıkartmıştı (Poole,1988:95). Bu çalışmaları sırasında işgücünü toplama, ücretlerini ödeme ve çalışma organizasyonu sağlarken gösterdiği işletmecilik yeteneği onu, bir hayli şöhretli kılmıştı (Özveren,2000:74-77). Öte yandan, Layard'ın Mezopotamya bölgesinde yaptığı arkeolojik araştırmalar sadece bir kalıntı araması değildir. Aynı zamanda Kuzey Suriye'den Hindistan'a ulaşacak bir karayolu bulmaktır. Yine araştırma yaptığı bölgedeki ahali ve aşiretlerle ilişkiye geçerek bu yolların güvenliğinin nasıl sağlanacağını da hesabını yapmıştır. Malley, Layard'ın Osmanlı'nın doğu topraklarında yaptığı arkeolojik kazıların amacının bilgi toplamak suretiyle İngiliz çıkarlarını gerçekleştirmek ve korumak olduğuna işaret etmektedir. Buradan, İngiliz ticari çıkarları çerçevesinde Mezopotamya'nın eski su yollarını yeniden ortaya çıkarmanın gayretini göstermiştir. Örneğin Layard Hindistan'ın hammaddelerinin İngiliz mamul mallarıyla değiştirilmesi için Fırat havzası üzerinden kestirme bir yol bulmak amacıyla 1836 yılında gerçekleştirilip sonuç alınamayan girişime hayli ilgi duymuştu. İngiliz kaptan Francis Chesney komutasında Euphrates ve Tigris (Fırat ve Dicle) adlı iki yandan çarklı vapurun Birecik ile İran (Basra) Körfezi arasındaki 1400 km'lik mesafeyi Fırat nehri üzerinden almaları için yapılan girişim, Tigris vapuruyla beraber içindeki 31 kişinin bir tornado sonucu kaybolması neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı (Malley,2008:628). Daha sonra Süveyş Kanalı'nın, İran Körfezi'ne ulaşmak için en kısa yol olduğu anlaşılacaktır. İşte Layard 1841 yazında İngiltere'nin Bağdat temsilcisi Albay James Taylor'u İran'ı doğudan batıya dolaşan ve kolları İran körfezi ağzında bulunan Şattül Arap'da birleşen en önemli nehri Karun ırmağı boyunca eski ticaret yollarını tekrar hareketlendirmek için ikna etmeye çalışmıştı (Malley,2008:630).

Layard arkolojik araştırmalar yaparken tabii, maddi ve manevi engellerle karşılaşmaktan kurtulamamıştır. Burada bizim için hayli dikkat çekici olan, Musul Kadısı İmam Ali Zâde ile karşılıklı husumete varan mücadelesidir. Layard yazdığı iki eserde sözkonusu Musul kadısından bahsetmektedir. Bunlardan *Ninova ve Kalıntıları (Nineveh and Its Remains-1849)* adlı eserinin muhtelif sayfalarında isim zikretmeden Musul kadısından, fanatik, kendisini bölge hakkında bilgi toplayıp tarihi eserleri kaçırmakla suçlayan ve bu bahanelerle yetkilileri ve ahaliyi kendisine

karşı kışkırtan, yobaz bir din adamı olarak bahsetmekte ve Kadıya öfke kusmaktadır. Layard'ın İmam Ali Zade'den bu kez ismini zikrederek bahsettiği ikinci eseri *Discoveries Among in The Ruins of Nineveh and Babylon (1853)*'dur. Layard çalışmasının sonuç kısmında Musul Kadısı'nın yine bir İngiliz olan (Layard'ın) arkadaşına yazdığı mektubu aynen alıntılanmıştır. Arkadaşı Layard'a bu mektubu iletmış ve kendisi (Layard)de bunu çekmecesinde saklamıştır. İşte Layard arkeolojik araştırmalarından bahsettiği eserinin son sayfalarında Müslüman topraklarda bir yabancı olarak arkeolojik araştırmalar yapmanın ne kadar zor olduğunu ispatlamak için kendisi (Layard) gibi beldenin iktisadi, ticari imkanları, nüfus yapısı ve arkeolojik tarihiyle ilgili bilgileri edinmek için Musul Kadısı'ndan yazılı talepte bulunan İngiliz arkadaşına, İmam Ali Zâde'nin verdiği cevabi mektubu İngilizceye çevirerek alıntılanmıştır (Layard,1853;662-663). Ali Zâde'nin bu taleplere karşılık verirken kullandığı üslup hayli ilginçtir. Bu çerçevede istediği bilgilerin kendisine faydasız olduğunu, yıllardır bu beldede yaşamasına rağmen hane sayısı, bölgenin nüfusu, şahısların katırlarına ve gemilerine yükledikleri eşyanın kendisini ilgilendirmediğini, geçmişte burada yaşayanların yaptıklarının, adetlerinin de kendisini alakadar etmediğini, vatandaşları gibi kendisinin (Layard'ın arkadaşını kastediyor) birçok beldeyi dolaştığını ancak huzur bulamadıklarını, kendilerinin (Musul ahalisi) ise bu beldede doğduklarını ve terk etmeyeceklerini, Allah'a inanmaktan başka bir bilgeliğin olamayacağını bu kadar bilginin kendisine ikinci bir mide sağlamayacağını, mutlu olmak için tek Allah'a teslim olmasını ve böylece insanlardan ve ölümden korkmayacağını ifade etmiştir.

Her ne kadar Musul Kadısı'nın bu cevabı başka bir araştırmacıya (ajan, misyoner) hitap etse de, Layard'ın da aynı amaçlarla bölgede bulunması nedeniyle aynı zamanda mektubun Layard'a da nasihatte bulunduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Nitekim *Ninova ve Kalıntıları* adlı eserinin muhtelif sayfalarında Layard Kadıdan nefretle bahsetmekte, sürekli insanları kendisine karşı kışkırttığını tekrarlamaktadır. Dolayısıyla Layard'a da seslendiğini düşündüğümüz mektubun satırları arasında biraz daha dolaşmakta fayda olduğu şüphesizdir. Öncelikle Musul Kadısı'nın ifadelerini din adamı sıfatının yansıması olarak değil politik bir devlet görevlisi olarak algılamak gerekmektedir. Layard ve arkadaşları sanayi devrimi sonrası gelişen dünya ekonomisine Asya'nın, İngiltere'nin küresel çıkarları gereğince dahil edilmesinin yollarını aramaktadırlar. İmam Ali Zâde'nin bunun farkında olduğu mektubunun son cümlelerinden olan şu ifadelerde saklı değil midir?: "... *bilgin artınca ikinci bir mideye (belly) mi kavuşacaksınız?.....*". Musul Kadısının burada 'mide' kelimesini kullanması kanaatimizce manidardır. İngiliz sanayi devrimi sonrası dünya meta üretimi ve bunların ticareti hızlı bir şekilde artarken İngiltere kendi üretimi için de pazar arıyordu. Ticaretteki artış ve bunu daha da hızlandırmaya matuf araştırmalar Kadının bilgisi dışında olması ihtimal dışıdır. Özellikle diğer Avrupa ülkelerinin 1820'lerden itibaren İngiliz mallarına yüksek duvar uygulaması Britanya Krallığı'nı Osmanlı topraklarında ve Asya'da pazar aramaya itmişti. 1838 Osmanlı-İngiliz Baltalimanı Ticaret Andlaşması sonrası Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile ticareti Kırım Savaşı'na kadar yıllık

%7'nin üzerinde artış göstermiş ve 1820'lere gelindiğinde Hindistan, dünyanın en iyi pamuklu dokuma ve pamuk ipliği ihracatçısı konumundan artık İngiltere'den pamuklu dokuma ithalatçısı derekesine düşmüştü. Bu sırada Hindistan, Çin, Afganistan halkları (özellikle Müslümanlar) İngiltere'ye karşı başkaldırıyorlardı. Musul Kadısı'nın devlet görevlisi sıfatıyla bunlardan haberinin olmaması mümkün değildir. Farklı bir dünya algısına sahip olan İmam Ali Zâde'nin bu bağlamda İngiltere'ye husumet duyması doğaldır. İkinci olarak Kadının yukarıdaki ifadesi, Batı'nın üretim ve tüketime yönelik bu denli hırsına zarif bir gönderme olabilir.

Öte yandan Osmanlı'nın siyasi ve askeri gücünü kaybetmesi sonucu Müslümanların Türklerin Rumeli ve Anadolu'dan çıkarılıp tekrar Asya içlerine çekilmeleri fikri Batıda tartışılmaya başlamıştı. Örneğin ileride İngiltere'de başbakanlık koltuğuna oturacak olan Gladstone bu tür bir kanaate sahipti. Musul Kadısı'nın ikamet ettikleri toprakları terk etmeyeceklerini ifadesi bunun dışı vurumu olsa gerektir.

Layard bu mektubu ifşa ederek, kendisine Musul'da kök söktüren Kadı'dan intikamını almaktadır. Öte yandan İmam Ali Zâde'nin mektuptaki ifadeleri Batılı düşünürlerce günümüze kadar Müslümanların cehaletini, ataletini gösteren bir kanıt olarak sunulmuştur. Halbuki biraz felsefi ve politik basiretle mektup analiz edildiğinde kullanılan dilin hiç de küçümsenecek bir dil olmadığını tespit etmek zor olmayacaktır⁸.

IV. İSTİHBARAT GÖREVİ

Layard 1842 senesinde Türkiye ile İran arasında Basra ile alakalı görülen toprak anlaşmazlığı hakkında Ocak 1842'de dördüncü defa İstanbul elçisi olarak atan Canning'i bilgilendirmek gayesiyle, Bağdat elçisi Taylor tarafından İstanbul'a yönlendirilmişti. Yazdığı raporla Stratford Canning'in teveccühünü kazanan Layard, onun tarafından Balkanlar'a gönderilerek Sırbistan ve Arnavutluk'tan büyükelçiye çok önemli bilgiler vermiştir (Poule,1988:95). Örneğin, Haziran 1844 tarihine ait resmi bir yazıda Layard'ın Rumeli'ye geleceği, Manastır ve Üsküp taraflarına uğrayıp, buralarda reyanın nüfusu ve elde edilen gelirlerin tedavülünü tetkik edeceği, Selanik'te bulunan yabancı devletler konsolos ve memurlarıyla mektuplaşma ve haberleşme için özel görevli olduğu İstanbul'dan dahi tasdik edildiği, yine Debre, İşkodra ve Kalkandelen taraflarında ihtiyaç sahibi reayaya (gayrimüslim tebaa), para vereceği bunun sebebinin de reayayı kendi tarafına çekmek olduğu, bu gibi hareketlerin zararlı olacağı, yine Layard'ın elçilere yalan yanlış bilgiler vereceği istihbarı alındığı hariciyeye bildirilmektedir (BOA,C.HR:1971).

Alman Şansölyesi Otto von Bismark Layard için “.....kötü ruhlu, kindar ve kıskanç, göklere çıkarılmış bir yetenek ve bunların hepsine yön veren bir kibir. Asla itaat etmemeyi övünç haline getirdiği kendi hükümetinden başlamak üzere, O'na bütün Avrupa için tehlikeli bir ajan gözüyle bakıyorum” diyordu (Mzali-Pignon,1997:138).

V. OTTOMAN BANK VE LAYARD

Kırım Harbi'nin bitiminde İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla 30 Mart 1856 tarihinde Paris Barış Konferansı imzalanmıştı. Bu konferansın toplanmasından önce Sultan Abdülmecid tarafından H. 11 Cemaziyelahir 1272 /M. 18 Şubat 1856 Pazartesi günü mali reformları da içeren Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı) ilan edilir⁹. Fermanın 24. ve 25. hükümlerinde, mali ve parasal sistemde reforma dönük banka ve buna benzer kuruluşların oluşturulması, ayrıca Osmanlı Devleti'nin maddi ve kamusal gelirlerini arttırmaya dönük bir fon yaratılması öngörülüyor veya sözü veriliyor ve şöyle deniliyordu: “*Devlet-i Aliyyemin tashih-i usûl-ü sikke ile umûr-i mâliyyesine i'tibâr virecek **banka** misüllü şeyler yapulub memâlik-i mahrûse-i şâhânemin menba'-ı servet-i mâddiyyesi olan husûsâta iktizâ' iden sermayelerin ta'yîniyle ve mahsûlât-ı memâlik-i şâhânemin nakli için icâb iden turuk ve cedâvilin küşadiyle ve umûr-i zirâat ve ticâretin tevessü'üne hâil olan esbâbin men'iyle teshîlât-ı sahihanın icrâ' olunması ve bunun için maârif ve ulûm ve ser-mâye-i Avrupa'dan istifâdeye bakılması esbâbinin bil-etrâf mütâlaasıyla pey-der-pey mevki'i icrâ'ya konulması mâddelerinden ibâret olmağla....*”. Bu ferman Osmanlı idarecilerinin yapmaları gereken işleri sıralıyordu; parasal istikrarsızlığa son vermek ve devletin kredibilitesini arttırmak ve yeraltı ve yerüstü maddi zenginliklerin işletilebilmesi amacıyla gerekli parayı tedarik edecek *banka* gibi kurumlar oluşturmak, tarımsal ürünlerin nakli için yollar (demiryolları) yapmak, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için Avrupa sermayesinden yararlanmak vb.

Islahat Fermanı'ndan önce Dersaadet (İstanbul) Bankası adıyla 1842'de kambiyouyu dengede tutmak amacıyla bir banka kurulmuşsa da 1852'de kapanmıştı. Kırım Savaşı'nın Avrupa'nın Doğu'yla ticaret ve yatırımına büyük ivme kazandırmasından sonra İstanbul'da Avrupa'nın da talepleri göz önünde bulundurularak artık büyük bir devlet bankasının kurulması düşüncesi belirmiştir.

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Stratford de Redcliffe Layard'a Türkiye'nin medeniyet ve refah için Avrupa'nın sermaye, bilim ve sanayine ihtiyacı duyduğunu ve sahanın geniş imkânlarla dolu olduğunu ifade ediyordu (Waterfield, 1963:280). Nitekim daha Islahat Fermanı ilan edilmeden bir hafta önce A.H. Layard, Glyn, Mills and Co. grubuyla beraber *Ottoman Bank* ismiyle kendi başkanlığında bir şirket kurdu. Akabinde Kırım Savaşı sonrasına denk gelen Paris Barış Andlaşması (30 Mart 1856) imzalanmadan önce Layard, beraberinde Londra'nın iki önemli bankeri olan George Glyn, Arthur Hankey ile dışişleri sekreteri Lord Clarendon ve İngiltere'nin Fransa elçisi Lord Cowley oldukları halde Paris'te bir konferansa katılmış ve burada Osmanlı hükümeti temsilcilerinden, hazırladıkları banka projesi için destek istemişlerdir (Baster,1977:81). Sermayesi 500 bin sterlin olarak tespit edilen banka İngiliz hukukuna tabi olacaktı. Yalnızca ticaretle ilgilenecek olan banka İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında cari olan kapitülasyonlardan faydalanacaktı. İngilizler tesis edilecek bankanın şimdilik bir ticaret bankası hüviyetinde her türlü imtiyazdan uzak olmasını kabul ediyorlardı. İleride banka, inkişaf edip tutduğunda devlet bankası rolünü üstlenerek banknot emisyonu

yapmak, devletin finansal meselelerine el atmak ve diğer faaliyet sahalarına nüfuz etmek gibi gizli görüşmelerde kabul edilen faaliyetler icra edecektir. Başlangıçta özel bir imtiyaz istemeyen banka yöneticileri Nisan ayında Sadrazam Ali Paşa'dan izin aldıktan sonra 24 Mayıs 1856 tarihinde de İngiliz Kraliçesi'nin onayıyla resmen kurulmuştur (Autheman,2002:23). Hiçbir tecrübesi olmaksızın bu işe atılan Layard, Eylül 1861'e kadar bankanın en tepedeki üç başkanından biri olmuştur.

1856'daki kuruluşundan itibaren bankanın ilk idare kurulu üyeleri, aralarındaki çekişmelerden dolayı görevlerinden birer birer çekilmeye başlamışlardı (Clay,2000:78). Ottoman Bank'ın Londra'nın meşhur sermayedarlarından olan idare üyeleri Cummins, Campbell, Weikersheim, Hankey, Kingscote ve George Carr Glyn, 1862 yılından itibaren bankadan ayrılmışlardı (Clay,2000:79). Bunlardan Glyn bankasına yapılan baskıları gerekçe göstererek Ottoman Bank defterini kapatmıştır. Onların yerine büyük bir kısmı A.H. Layard'la kişisel ilişkileri olan ve Londra piyasasında tanınmayan kişiler getirildi. Bunlardan William Clay yaşlı ve eski bir politikacı olup, o sırada kişisel iş peşinde koşuyordu. Laclan M. Rate ve G.T. Clark finans alanından çok, ağır endüstri sahasında çalışan profesyonel idarecilerdi. Yine yeni üyeler arasında, Mısır'da iş yapan finans kesiminde öncü Larking, şirket işlerinde uzman ve sıkı politik ilişkileri olan Drake, aristokrat bir aileye mensup T.C. Bruce ve geçmişi ve yaptığı işler karanlık kalan Anderson vardı. Bunların dışında sadece James Alexander ve bir İngiliz-Amerikan ticaret bankası olan Morton Rose'un yöneticisi Pascoe du Pré Grenfell'in Londra'nın önemli şirketleri ile sıkı ortaklık ilişkileri bulunuyordu. Fakat bu son iki isim de ekonomik güç açısından Ottoman Bank'daki idari görevlerinden ayrılan Hankey ve Glyn'le kıyaslanamazlardı (Clay,2000:79).

A.H. Layard, banka kurulduktan itibaren düşmanlık beslediği Rothschildler ve Galata bankerleri haricinde değişik sermayedar gruplarını da yanına alarak uluslararası ve geniş imtiyazlı bir bankanın kuruluş iznini elde etme çalışmalarına başladı. Layard'ın önerileri arasında Avusturya-Alman sermayesini temsilen Ottoman Bank'ın yönetim kurulunda yer alan Viyanalı banker Weikersheim'in de katıldığı proje vardı (Clay,2000:39). Bu tavır Layard'ın, Osmanlı yönetiminin farklı milliyetten sermayenin beraber temsil edilmesine yönelik amacını kavradığının delili olabilir.

Ottoman Bank'ın kuruluşundan sonra Layard, Türkiye'de emisyon bankası imtiyazı almak için de Bâb-ı Âli'ye müracaat ediyordu. Örneğin, bir sermayedar grubunun emisyon bankası kurma talebi karşılığında Sadrazam Reşid Paşa, bir takım şartlar yanında kurulacak emisyon bankası genel müdür ve idari görevlilerinin belirli bir kısmının Bâb-ı Âli tarafından tayinini şart koşuyor, kısaca devlet kontrolünde milli bir banka olmasını istiyordu (Baster,1977:84). Layard İstanbul'un ileri sürdüğü bu şartın bankanın kurulmasına engel olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Osmanlı yönetimine, müfettiş sıfatını taşıyacak bir Türk'ün İstanbul'da idare merkezini kuracağı ancak gerçek yönetimin Londra ve Paris idare heyetlerinde olması gerektiğini Reşid Paşa'ya teklif edecekti (Baster,1977:88). Layard'ın bu gerçekçi teklifi 1863'de Ottoman Bank ve Crédit

Mobilier'in (Fransız) birleşmesiyle kurulacak Bank-ı Osmânî-i Şâhâne'nin idari yapılanmasına çok yakın bir oluşumun işaretlerini yıllar önceden vermiştir.

Başkanlığındaki Ottoman Bank kendisinin etkin kontrolüyle büyürken 1860 yılına gelindiğinde bankanın tepe yönetiminde aynı zamanda para da kazanmıştır (Waterfield,1963:293). Bankadaki yöneticilik görevi ertesinde Dışişlerine müsteşar atandıktan sonra siyasi rakipleri tarafından politik konumunu bankaya yardım için kullandığını noktasında eleştirilmiştir (Waterfield,1963:297).

Ottoman Bank 5 Mart 1862'de tasfiyeye karar verildikten sonra 16 Kasım'da Bank-ı Osmânî-i Şâhâne'ye devroldu. 28 Haziran 1865'de toplanan son hissedarlar toplantısıyla bankanın tasfiyesi daha iki yıl sürdü. Layard'a gelince Ağustos 1861'de İngiltere'de dışişleri bakanlığı müsteşarlığına getirilince bankadaki görevinden ayrılmıştı. Haziran 1866'ya kadar bu görevini sürdürdükten sonra Haziran 1866'da müsteşarlıktan alınmış ve Ocak 1867'de Bank-ı Osmânî-i Şâhâne'nin Londra Komitesi başkanlığına getirilmiş ve bu görevi 1869 sonuna kadar devam etmiştir (Clay, 2000:80).

Tablo 1. Ottoman Bank'ın Yönetimi

| Başkanlar | İdareciler | İstanbul Müdürleri |
|----------------------------|---------------------------------|--------------------------------------|
| A. H. Layard (1856-61) | A. H. Layard (1856-61) | Charles Ede (1856) |
| H. A. Bruce (1861-62) | J. J. Cummins (1856-63) | F. de Palezieux Falconet (1856-1863) |
| Sir William Clay (1862-65) | G. Grenfell Glyn (1856-61) | E. Gilberston (1861-1863) |
| | A.Hankey (1856-1863) | |
| | B.Weikersheim (1856-63) | |
| | H. A. Bruce (1856-62) | |
| | H. Kingscote (1856-63) | |
| | G. J. Clark (1856-63) | |
| | R. Campbell (1856-63) | |
| | Hon. T.C. Bruce (1861-63) | |
| | Pascoe du Pré Grenfel (1861-63) | |
| | J. W. Larking (1860-63) | |

Kaynak: Autheman,2002:261

A. İstanbul Elçiliği

Layard, 20 Nisan 1877-2 Nisan 1880 tarihleri arasında İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yapmıştır. Osmanlı topraklarıyla ilk teması, amcasının davetiyle avukatlık yapmak, arkadaşı Mr. Milford'un da kahve çiftliği kurmak amacıyla Seylan'a birlikte giderken tercih ettikleri güzergah gereği 20 Eylül 1839'da İstanbul'a geldiğinde olmuştur. Yolculuk sırasında Anadolu'da birçok kenti de görme fırsatı bulan Layard bu seyahati sırasında Arap kabileleri ile de tanışmış, en son Musul'da kalarak Asur dönemi kalıntılarını aramaya koyulmuş ve bu sırada Seylan'a gitmekten vazgeçmiştir (Aktepe,1969:13). 1852 yılında liberal partiden milletvekili seçilen Layard Kırım Savaşı sırasında 5 Nisan 1853'de Canning'le beraber

İstanbul'a gelerek Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında yer aldı. İngiltere'nin Kırım Savaşı'na Osmanlı lehine müdahalesi için İngiliz parlamentosunda büyük çaba sarfetmiş ve başarılı olmuştur (Aktepe,1969:13). Fakat 93 Osmanlı-Rus Harbi'ni (24.04.1877-78) önlemek için sarfettiği gayret meyve verememiştir. Bu savaş sırasında 10 Aralık'da Plevne'nin düşmesine rağmen gösterilen kahramanlık Layard'a göre, Osmanlı'nın paylaşılmasından yana olan muhafazakar Lord Salisbury'nin Türkiye hakkında bir şey bilmediğini ve Osmanlı halkında hala bir ruhun mevcut olduğunu gösterdiğini söylemiştir (Waterfield,1963:382).

Layard'ın başarılı arkeolog kimliği ile beraber istihbarat misyonu, onu Canning'in uygarlık misyonu, arkeoloji ve sefaret arasında kurduğu bağ sayesinde İstanbul sefirliğine (1877-78) kadar yükseltecekti. Layard'ın bu görevle bağlantılı kabul edilebilecek ilk tecrübesi daha 1849 senesinde İstanbul'a kültür ateşesi olarak atanmasıyla başlamıştır. Canning¹⁰ kendisine önemli raporlar hazırlayarak istihbarat görevini önceki yıllarda layıkıyla yerine getiren Layard'ı, neredeyse kendi hayatını riske edecek bir ısrarla ataşe olarak yanına almak için hayli uğraşmıştır (Poule,1988:95). Aralık 1876'da, Layard'ın İstanbul'a elçi olması gündeme geldiğinde İstanbul'daki Rus elçisi General Ignatieff yakın dostluk kurduğu İngiliz Dışleri Bakanı Lord Salisbury'yi uyarmış ve Türkiye'nin mali işleriyle ilgili olması dolayısıyla tarafsızlığının şüpheli olduğunu beyan etmiştir (Waterfield,1963:355). 31 Mart 1877'de İstanbul'a gelen Layard, Rusya'nın itirazına rağmen 24 Nisan 1877'de onaltı kişilik mahiyetiyle beraber İstanbul'un İngiltere elçisi sıfatıyla Sultan'ın karşısına çıkmıştır. Nisan 1880'de yapılan genel seçimlerde Gladstone'un liderliğindeki Liberal parti iktidara geldiğinde elçilik görevi sona erdirilmiştir. Bu çerçevede 1880 Mayıs'ının ilk günlerinde Kraliçenin izniyle elçilik görevi sona erdirilen Layard'ın ayın son günlerinde görevi fiili olarak nihayet bulmuştur. Öte yandan Liberal parti kendisinin elçisinin görevde kalmasından yanaydı. Ancak talihsiz bir olaydan dolayı Layard'ın elçilik görevi bitmiştir. Gladstone'nun Türkiye'ye dair Grek diliyle yazdığı bir yorumun Layard'a yanlış tercüme edilmesi ve sözkonusu tercümenin Layard tarafından referans alınmak suretiyle Gladstone'a yönelik çıkışı İstanbul'dan geri çağrılmasına yol açmıştır (Pears.1917:85-86).

B. II. Abdülhamit'le İlişkisi ve Sunduğu Layihalar

Layard özellikle İstanbul elçiliği sırasında Abdülhamit'le sıkı irtibatı olan biriydi. Layard istihbarat ağlarının güçlülüğünü ve bürokratların birbirlerini kendisine gammazlamaları üzerine tesis ettiği idare tarzını bildiğinden, Sultanla doğrudan muhatap olmaya çalışırdı. Bu tavrında ne kadar isabetli olduğu Haziran 1878'in son günlerine ait resmi bir belgeden anlaşılmaktadır. Sözkonusu belgede (Y.EE,14/7)¹¹ Abdülhamit'in meşhur hafiyelerinden Müşir Nusret Paşa'nın Layard'la yaptığı mülakat yer almaktadır. Bu görüşmede, Layard'ın ifade ettiği cümlelerden bazıları şöyledir; "*Ben zatımca ve devletim namına olarak Hazreti Padişahiyi evladımdan çok severim.....*", "*kimseden çekinmemeli işe yaramayanları derhal tard itmeli yerlerine müstakim ve kendülerinin bil-tecrübe*

emniyet ve itimad buyurduklarını nasb ve ikame buyursun.....”, “.....*eğer (Sultanın) vükelası muktedir ve müstakim adamlar olursa öyle zann iderim ki dünyada birinci imparator olacaktır*” ve arkasından gelen cümle “*Mehmed Rüşdi Paşa’yı azl ittikleri pek isabet olmuştur. Hiçbir işe yaramadıklarından başka daima hazreti padişahinin fasl (çekiştirme) ve olduklarını haber aldım ve bizzat işittim.....*”. Dikkat çekici olarak başta amiyane tabirle Padişahı yağlama faslı başlıyor ve daha sonra Rüşdi Paşa’ya ve hemen takip eden satırlarda Mithat Paşa’ya sataşmalar başlıyor. Nusret Paşa’nın Mithat Paşa’nın sürülmesinde ve sonradan da idam edilmesinde hatırı sayılır rol oynadığı akla gelirse Nusret Paşa’nın Layard’ın söylemediği şeyleri görüşme tutanaklarına eklediği akla gelmektedir. İngiltere’nin İstanbul’daki elçisinin bu tür ayrıntılara girmesi ve adeta alay eder gibi tam da Osmanlı mali iflas (Moratoryum) ilan etmiş ve 93 Harbi’nin yenilgisini yaşıyorken hem de Berlin Konferansı’nın toplandığı bir sırada Abdülhamit için dünyada birinci imparator olacağına dair uçuk kehanetlerde bulunması ihtimali kanaatimizce zayıftır.

Diğer taraftan Layard’la padişahın ilişkisi gelgitler de yaşamıştır. 20 Mayıs’da Ali Suavi’nin Çırağan Sarayı’nı basıp V. Murat’ı tahta geçirme girişiminde bulunduğu olaydan sonra öldürülme korkusuyla günlerce uyumayan Abdülhamit, Alman elçinin kendisine fısıldadığı yanlış haberle Layard’ın kendisine suikast düzenleyeceğinden korkmuştu. Plana göre Abdülhamit Layard tarafından savaş gemisine bindirilip kaçırıldıktan sonra öldürülecek ve yerine de tahta V. Murat oturtulacaktı. Bundan haberi olmayan Layard 25 Mayıs 1878’de kendisiyle görüşme talep ettiğinde Sultan büyük bir korku ve koruma eşliğinde kendisiyle. Bir gün sonra bu kez Layard’ı acilen Yıldız Sarayına çağırarak Padişah kendisine yakında suikast düzenleneceğini söyledikten sonra Layard’dan eşi ve çocukları için koruma talep etmiştir. Hatta Layard tarafından iddialarının ciddiye alınmadığını düşünen Abdülhamit bu kez Alman elçisinden aynı talepte bulunacaktır (Waterfield,1963:416). Sultanın delirdiğini düşünen Layard, Dışişleri Bakanı Salisbury’e İslami geleneğe göre bir idarecinin Halifelikten ve tahttan azledilebilmesi için delirmiş veya dini ve siyasi vazifelerini yapamaz duruma gelmesi gerektiğini belirtmiş ve devletin (Osmanlı) güvenliği ve İngiltere’nin âli çıkarları gerekiyorsa sultanın feda edilebileceğini söylemiştir (Waterfild,1963:417-18). Bu olay bir taraftan satır arasında İngilizlerin, Abdülhamit’in akli dengesinin bozulmasından hilafet makamının geleceği açısından endişelendiklerini (ters okumayla hilafetin Osmanlı’da olmasının çıkarlarına uygun olduğu anlaşılakta) diğer yandan da Layard’ın İngiliz çıkarlarını –pek tabii ki- öncelediğini göstermektedir. Bu arada 4 Haziran’da Kıbrıs konusunda yapılan gizli anlaşma imzalanmış fakat Layard Abdülhamit’in, İngiltere’nin kendisinin aleyhine çalıştığına dair halisünasyonlara tekrar kapılmasından ve dolayısıyla, bu mahremiyeti açığa vuracağından korkuyordu. Layard’ın korktuğu, başka bir vesileyle başına gelecektir. O da İngiltere ile Rusya hariciyesi arasında o sırada İstanbul’dan habersiz gerçekleştirilen görüşmelerin yanlışlıkla bir gazetede yayınlanması sonucu İstanbul’un, İngiltere’nin Rusya’nın toprak talepleri

karşısında Türkiye'yi arkadan hançerlediğine kanaat getirmesiydi. Bu gelişmenin akabinde Berlin Kongresi'nde Kıbrıs Andlaşması Salisbury tarafından açıklanacakken Padişah bu mutabakatı onaylamayı reddetmiştir. Ne var ki Salisbury'nin karşı hamle olarak kongrede Türkiye'nin topraklarının elinden alınmasına onay vereceğini açıklamasıyla Abdülhamit 4 Haziran anlaşmasını kabul etmek zorunda kalmış ancak bu tehdit Sultanın, İngiltere'nin Türkiye'nin aleyhine çalıştığına ilişkin kanaatinin doğruluğunu kanıtlamıştı (Waterfield,1963:419). Layard bu gelişme sonucunda Salisbury'e Rusya-İngiltere arasındaki gizli anlaşmanın kendisinin aylarca dikmeye çalıştığı binayı bir hamlede yıktığını yazmıştır. Öte yandan Abdülhamit Suriye ve Lübnan'daki ayaklanmaları da Suriye Valisi Mithat Paşa ve onun suç ortağı olarak gördüğü Layard'a dayandırıyordu. Bu kanaatin oluşmasında özellikle Fransız basınının katkısı vardı (Waterfield,1963:431-432).

Başlangıçta Osmanlı yönetimi ve Abdülhamit'le alakalı her meselede müspet konuşan Layard, giderek bu çizgisinden sapmış ve büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını itiraf etmiştir. Layard, devletin sarayın içindeki entrika, kifayetsizlik ve rüşvet çemberinde feda edildiğini savunmuştur. Taleplerini saraya anlatamadıklarını, barış, insanlık ve uygarlık (!) kavramlarını yaşatacak başka bir aktörün Osmanlı'nın yerine hayat bulmasını arzu etmelerine rağmen Rusya'nın yayılmacı emellerine karşı tek kale olması nedeniyle mevcut yapıyı rehabilite etmekle yetinmek zorunda kaldıklarını itiraf etmiştir (Waterfield,1963:442). Yine Layard, Nisan 1881'de Abdülhamit'in gerekli reform adımlarını atacağına dair güvenini boşa çıkardığını artık ümidinin kalmadığını dile getirmiştir. (Pears,1911:348). Öte yandan Abdülhamit'in Layard'a bakışı Arminius Vámbéry'e¹² göre, Layard'ın yakın davranmasına rağmen Abdülhamit, kendisinden nefret etmekte ve İngiliz elçiyi en büyük düşmanı görmekteydi (Pears,1916:108).

Abdülhamit'in Layard'ın karısı Enid'e olan ilgisi de ikilinin ilişkisini başka bir boyuta taşıyordu. Bayan Layard Yıldız sarayındaki ilk yemekte sarayda yapılmış ekmekleri övünce padişah, Tarabya'daki ikametgahlarına adamı aracılığıyla bir günlük ekmek göndermiş, yine bayan Enid sarayın bahçesindeki kuşlara ilgisini belli edince otuz farklı yabancı kuş cinsi hediye etmiş, hanımefendi sarayın sütünü beğendiğini söylediğindeyse üç inek göndermiştir. Layard'ın İstanbul'daki elçilik hizmeti son erdiğinde Abdülhamit bayan Layard'a elmas seti hediye etmek istemiş ancak bu teklif elçi tarafından nazikçe reddedilmiştir (Waterfield,1963:449). Layard elçiliğinin ilk aylarından itibaren İngiltere'nin İstanbul'daki nüfuzunu tekrar tesis etmişti. Kendisinden sonra bir daha hiçbir yetkili İstanbul ile bu denli sıkı ve etkin ilişkiler kuramamıştır.

Öte yandan Layard, elçilik görevi süresince yukarıdan aldığı talimatlarla Padişah'a layihalar sunmuştur. Bu bağlamda 19 Ağustos'da 1878'de Sultan'a sunduğu layihada devletin belli sahalarda yapması gereken reformlardan bahsetmiştir. Layard'ı buna sevk eden 8 Ağustos'da Dışişleri Bakanı Salisbury'nin kendisine gönderdiği ve belli konularda reforma gidilmesi gerektiğini hatırlatan resmi yazısıdır (Şimşir,1989,vol 1:190-195).

Layard, Salisbury'nin kendisine ifade ettiği hususları neredeyse aynı cümlelerle Sadrazam Saffet Paşa'ya resmen yazıyla iletmiştir. Layard'ın raporunda ıslah edilmesi gereken meseleler idari, mali, ekonomik ve adli alandadır (BOA,Y.EE:7/7; BOA,Y.EE:7/10)¹³. Öncelikle asayiş sorunundan bahisle, göçlerle Batı Anadolu'ya yerleştirilen Çerkezlerin ve Doğu Anadolu'daki Arap ve Kürtlerin yağma, talan hareketlerinden, can ve mal emniyetinin olmamasından yakınmaktadır. Bunun önlenmesi için tedbir olarak İngiliz subaylarının yönetiminde askeri zaptiyenin (jandarmanın) oluşturulmasını salık vermektedir. Doksanüç Harbi öncesi bu iş için uzman bir İngiliz subayı ve ona yardımcı olacak yine Britanya vatandaşı askerlere görev verilmiş ancak savaş nedeniyle kesintiye uğramıştı. Savaş sonrası İngiltere tekrar bu düzenlemeyi gündeme getirmiştir.

Bir başka talep her dine eşit sivil hakların verilmesi, yargının düzgün işlemesi bunun için mahkemelerde nitelikli ve donanımlı en az bir Avrupalı hukukçuların görev alması ve sivil davalarda itiraz için istinaf mahkemelerinin (Yargıtay) kurulmasıdır. İzmir, Diyarbakır, Erzurum, Halep Şam ve Bağdat'ta bu tür mahkemelerin uygulamaya konulması adaleti sağlayacaktır.

Yine İngiltere, aşarın toplanmasıyla da ilgili ıslahat yapılmasını dayatmıştır. Artık eski usul aşar vergisi tahsilinin neden olduğu olumsuzluklar nedeniyle Hindistan'da uygulandığı gibi yeni bir sistem getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Çözüm olarak aşarın sabit bir değer üzerinden arazi vergisi gibi toplanması salık verilmektedir. Ayrıca ekseriyetle Avrupalı olmak üzere her vilayette aşar vergisini toplayacak ve on yıllık düzenlemeler, projeksiyonlar ortaya koyabilecek görevliler tespit edilmelidir. Layard 15 Eylül'de Salisbury'e gönderdiği telgrafta Abdülhamit ile Sadrazamın herhangi bir kaza veya Anadolu'daki kazaların gelirleri (hatta Britanya hükümetinin tavsiye edebileceği Avrupalı bir görevli toplayabilecektir) karşılığı bir borç anlaşması yapılmasını teklif ettiklerini haber vermiştir (Şimşir,1989,vol 1:207-208).

Layard'ın bir başka tavsiye başlığı ekonomik ve mali meselelerle ilgilidir. Özellikle mali sahadaki gizliliğin sakıncalı olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca zımnî olarak devletin maliyesinin alanında mütehassıs yabancı memurların kontrolünde düzene sokulmasını önermektedir. Bu cümleden devletin çok geniş ve bakir araziye sahip olduğunu ve yabancı sermayenin katkısıyla bayındırlık hizmetleri sağlanarak servetlerin ve gelirlerin artacağını ifade etmiştir. Layard ayrıca vergilerin rivayetlere göre ancak üçte birinin devlet hazinesine girdiğini bu oranın artması gerektiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan memur maaşlarının ödenememesi veya düşüklüğü nedeniyle rüşvet ve irtikabın yaygınlığından yakınmaktadır. Layard'ın diğer bir tavsiyesi gümrüklerde dürüst memurların çalıştırılmasıdır. Bunların yanında kaimenin kaldırılmasının daha ehven şartlarda borç bulunmasını sağlayacağı, sarrafların hazinenin mali darlığından büyük servet edindiklerini bunun önüne geçilmesi lüzumunu dillendirmektedir. Yine doğu-batı ticaretinin birleştiği Fırat ve Dicle havzasında bulunan toprakların İstanbul-Bağdat-Basra hattı üzerinde demiryolu döşenerek birbirlerine bağlanmak suretiyle mamur hale getirilmesini ve bu iki nehrin sularında vapur seferlerinin geliştirilmesiyle

ticaretin artacağını iddia etmiştir (BOA,Y.EE:7/7;BOA,Y.EE:7/10). Sonuç olarak Layard'ın bu layihası esasında 19. yüzyıldaki küreselleşmenin gereği olarak Osmanlı Devleti'nin de bu sürece layıkı vechle katılabilmesinin yollarını gösteriyordu. Hedef, başta İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarının gerçekleştirilmesi kaydı şartıyla, yabancı sermayeye ve kontrolüne açık, gelir ve giderlerin, ekonomik kapasitenin tespit edilmesi ve böylece belli bir hesap kitap dahilinde dünya ekonomisine geniş Osmanlı coğrafyasını entegre etmektir.

Layard'ın, Abdülhamit'e iletildiği notalardan bir diğeri 17 Temmuz 1879 tarihidir. (BOA,Y.EE:11/8). Elçi, 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve 15 Temmuz tarihinde yürürlüğe giren savunma ittifakına (Sander,1993:238) gönderme yaparak sözkonusu andlaşmanın gereğinin Bâb-ı Âli tarafından bir yılı aşkın süredir yerine getirilmediğinden yakınmış ve mektubuna son verirken de Bâb-ı Âli'yi tehdit etmiştir.

Mektupta Britanya elçisi özetle şu görüşleri serdetmiştir; Rusya Balkanlar'da olduğu gibi Asya topraklarında kendi kontrolünde nihai sürecin tam bağımsızlığa varacağı otonom, yarı-bağımsız mikro devletçikler oluşturmaya çalışmaktadır. Bu devletin amacı Osmanlı Devleti'ni parçalamak iken İngiltere aksine, güçlü Türkiye'ye destek vermektedir. Sarayda Rus yanlısı adamlar bulunmaktadır. Bunlar Osmanlı idaresinin İngiltere ile beraber hareket etmesini istememektedirler. Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa ile bacanağı Ali Rıza Bey bunların başında gelmektedir. Bu dönemde Mabeyn Müşiri (saray mareşali), Harbiye Nazırı ve aynı zamanda başkomutanlık vasıflarını taşıyan Rus taraftarı Osman Paşa -ki tüm bu görevlerin tek bir kişide toplanması nadirdir- başarılı bir asker olmasına rağmen iyi bir devlet adamı değildir, komuta ettiği askeri birlikleri iyi organize edememektedir ve subaylarla askerler arasında kendisine karşı genel bir hoşnutsuzluk bulunmaktadır. Aynı zamanda Osman Paşa, Layard'ın methiyeler düzdüğü Sadrazam Tunuslu Hayrettin¹⁴ Paşa ve kabinesinin örneğin jandarmanın Batılı subaylarca yeniden organize edilmesi yönündeki olumlu yaklaşımlarına itiraz etmekte, engel çıkarmaktadır. Jandarmanın organizasyonu, tebaanın ve toprakların durumunu iyileştirmek ve dolayısıyla devletin gelirlerini arttırmak için vazgeçilmez olan asayiş ile can ve mülkiyet güvenliğinin sağlanmasında en temel adımdır.

Layard'a göre, 4 Haziran 1878 andlaşmasıyla Rusya'nın Asya'daki toprakları işgal etmesi karşısında İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunması, bu misyonu gerçekleştirebilmek için de Kıbrıs'ın idaresinin Britanya Krallığı'na verilmesi, aynı zamanda İstanbul yönetiminin de Asya topraklarında reform yapması kararlaştırılmıştı. Hatta İngiltere'nin istediği reformların gerçekleştirilebilmesi için Layard, Eylül 1878'de Dışişleri Bakanı Salisbury'ye reformların icrası için Türkiye'nin acil paraya ihtiyacı olduğunu, bu çerçevede İngiltere'nin, Asya topraklarındaki bir bölgenin vergi gelirleri karşılığında Bâb-ı Âli'ye borç vererek ıslahatların finansmanını, aynı zamanda da o yörenin idari kontrolünü sağlayacağını ifade etmiştir (Şimşir,1989,vol I:XXIII).

Ancak andlaşmanın üzerinden bir yıldan fazla geçmesine rağmen verilen sözler Rus etkisinden dolayı yerine getirilmemiştir. Hıristiyanlara eşit haklar verilmesi, baskı ve şiddetten uzak iyi muamele görmeleri, jandarmanın ıslahı, mali reformlar, adalet işlerinin Avrupalı gözlemciler aracılığıyla kontrolü, gelirlerin hazineye akmasını engelleyen memurların aldıkları rüşvete ve idari suistimallere son verilerek kamu güvenliğinin sağlanması vb. iyileşmeler hala hayata geçirilememiştir. Reformları fiiliyata koymak için siyasi görüş ayrılığının olmadığı bir kabine oluşturulmalıdır. Kabinenin sürekli değişmesi iç ve dış politikalarda değişime ve uluslararası arenada Türkiye'ye karşı güvensizliğe neden olmaktadır. Şimdiye kadar tahayyül edilemeyecek başarılarla imza atan dürüst, karakterli, ehliyet sahibi ve liberal politikalar izleyen Sadrazam Hayrettin Paşa'ya Sultan sahip çıkarak destek olmalıdır. Padişahın dahili ve harici tüm meselelerle bizzat ilgilenerek kontrol etmeye çalışması, terslikler yaşandığında kendisinin hedef tahtasına koyulmasını beraberinde getirmiştir. Artık Saray bu işleri kabineye bırakmalı ve sadece hükümler hakkının gereğince alınan kararların yürütülmesini kontrol etmelidir. Layard'a göre Sultan gerekli adımları atmazsa Türkiye'nin başına musibetler düşer olacak ve İngiltere devleti kendisine yardım etmeyecektir.

Layard'ın notada ifade ettiği ve Batılıların dillerine doladıkları sorunlar esasında Osmanlı'da diğer ülkelere göre daha fazla olması ihtimali olan ancak özellikle düşüşte olan bir devletin kaçamayacağı türdendir. Esas gaye, dönemin küreselleşme boyutları kısıtında, doğal kaynaklarıyla emperyalistlerin iştahını kabartan münbit Anadolu topraklarını liberal politikalar çerçevesinde özellikle kendilerine yakın hissettikleri Hıristiyanlar üzerinden üretime ve Batılı uluslararası ticaret ağına dahil etmek, jandarmanın ıslahı yoluyla vergilerin kolluk güçlerince toplanmasına son vererek halkı üretime yönlendirmek, rüşvet ve yolsuzlukların önünün alınarak, devletin gerçek gelirlerinin boyutunu tespit ederek borç ödeme kabiliyetini ölçmektir. Öte yandan Layard'ın Anadolu topraklarını Rus tehlikesine karşı korumak amacıyla İngiltere'nin Kıbrıs Adası'nı aldığı düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. İşgal İngiltere'nin Mısır ve 1876 senesinden başlayarak hisselerini satın almaya başladığı Süveyş Kanalı'na yönelik planlarının bir uzantısıydı. Nitekim, 1882 yılının ilk yarısında İngiltere, Mısır'ı işgal edecek, burada emelleri olan Fransa'nın da Mayıs 1881'de Tunus'u işgaline yeşil ışık yakarak, Hindistan yolunu emniyet altına alacağı Mısır'da tek başına kalacaktır. Layard'ın 1880'de elçilik görevinden ayrılmasından sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğündeki ısrarından yavaş yavaş vazgeçmesi de Süveyş'in İngiltere'nin kontrolüne geçmesinden sonra artık bu geleneksel politikaya ihtiyaç kalmamasındandır. 1895-97 yıllarında Osmanlı coğrafyasında meydana gelen Ermeni Krizi İngiltere'nin bu politikasını perçinleştirecektir (Hanioglu,2008:131).

SONUÇ

A. H. Layard İngiliz siyasetinin en renkli kişiliklerinden biriydi. Eski İtalyan resim sanatına ilgili duyan Layard'ın 1839 Temmuzunda, başta macera ve Londra'ya bilgi aktarmak niyetiyle başladığı seyahati onu farklı akıntılara sürüklemiş ve en nihayetinde İngiltere'nin İstanbul elçiliği gibi çok önemli bir göreve kadar yükselmiştir. 'Liberal' kimliğiyle bilinen Layard, siyasete dahil olduğu andan itibaren iflah olmaz bir Rus düşmanı ve bunun tam tersi istikamette Türk taraftarı olmuştu. Ancak Türklere ve Türkiye'ye hissettiği yakınlık asla İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmemiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Protestanlara sahip çıkacak kadar iyi bir Protestan olan Layard, kabul etmek gerekir ki yaşadığı dönemde Müslüman-Hıristiyan çekişmesinde mutlak anlamda Hıristiyanların yanında yer almamıştı. Arkeolojiler dahil el attığı her işte İngiltere'nin siyasi ve ticari çıkarlarını gözeterek Layard başta Stratford Canning olmak üzere İngiliz liberal çevrelerinin desteğini arkasına alarak arkeoloji, istihbarat, bankacılık ve elçilik vazifelerini yürütmüştür. Öte yandan arkeolojik faaliyetleri devletin emperyalist çıkarları için kullanan belki de ilk bilim adamı sıfatını kendisi için kullanmak hiç de gerçeğe uzak düşmeyecektir. Layard, boğazların güvenliği ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ekseninde yürüten İngiliz dış siyasetinin son günlerini yaşadığı bir zaman diliminde İstanbul'da elçilik yapmıştır. Siyasete dahil olduğu ilk günlerden beri Layard Hıristiyanların Türkler tarafından zulme maruz kaldıkları yönündeki eleştirileri İngiliz parlamentosunda Türkiye lehine karşılamayı kendisine adeta vazife edinmişti. Türkiye'de askeri, idari, yargısal ve mali reformların hayata geçirilmesinde elçiliğinin son günlerine kadar Abdülhamit'ten ümitvar olan Layard yabancı görevlilerin reformları yürütmeleri konusundaki niyeti Abdülhamit engelin takılınca, elçilik görevinin sonlarında Padişahla ilgili büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını yanındaki dostlarına bizzat itiraf etmiştir. Nihayet Sir Austen Henry Layard o zamana değin hiçbir siyaset adamında olmayan farklı meziyetleri üzerinde toplayan çizgi dışı bir bilim ve siyaset adamı kimliğiyle tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- AKTEPE, Münir (1969), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamit'e Verdiği Rapor", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 22, Temmuz, 13-27
- AUTHEMAN, André (2002), *Bank-ı Osmâni-i Şâhâne*, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi, İstanbul.
- BARZUN Jacques ve H.F. GRAF (2001), *Modern Araştırmacı*, Çev. Fatoş Dilber, TÜBİTAK Yayınları, 11. basım, Ankara.
- BASTER, A. S. J. (1977), *The International Banks*, Arno Press, New York.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- CLAY, Christopher (2000), *Gold For The Sultan*, London.

- CÜNDİOĞLU, Dücan (2006), “Sahtekârlığın Tarihi: Bilim +Siyaset=Oryantalizm /Musul Kadısı İmam Alizâde'nin Mektubu, *Marife*, yıl 6, sayı 3, 7-41.
- DÜSTUR, 1. Tertip 2. ve 3. Cildler.
- HANİOĞLU, Şükrü (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton.
- İŞIKSAL, Turgut (1967), “Mithat Paşa Hakkında İngiliz Elçisi Layard’ın Düşündükleri”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 2, Kasım, 40-43.
- KOLOĞLU, Orhan (1998), *Avrupa’nın Kıskaçında Abdülhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1968), *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- LAYARD, Austin Henry (1853), *Discoveries Among in The Ruins of Nineveh and Babylon*, New York.
- (1863), *État de la Turquie et de ses Dépendances, - Prononcé À la Chambre des Communes, Le 29 Mai 1863-*, Londres.
- (1903), Ed. W. N. Bruce, *Autobiography and Letters, cilt I-II*, London.
- (2000), *Ninova ve Kalıntıları (1849)*, çev. Zafer Avşar, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- MALLEY, Shawn (2008), “Layard Enterprise: Victorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamia”, *International Journal of Middle East Studies*, vol 40, no 4, 623-646.
- MISIRLIOĞLU, Kadir (1973), *Lozan Zafer mi Hezimet mi?* Sebil Yayınevi, İstanbul.
- MZALİ, Muhammed Salah ve Jean Pignon (1997), *Tunuslu Hayrettin Paşa’nın Anıları*, Nehir Yayınları, İstanbul.
- ÖZCAN, Azmi (1992), *Pan-İslamizm*, Türkiye Diyanet Vakfı İslami Araştırmalar Merkezi, İstanbul.
- ÖZVEREN, Eyüp (2000), *Akdeniz’de Bir Doğu*, Dost Kitabevi, Ankara.
- PEARS, Edwin (1911), *Turkey and Its People*, London.
- (1916), *Forty Years in Constantinople*, London.
- (1917), *The life of Abdul Hamid*, London.
- POOLE, Stainley Lane (1988), *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Yurt Yayınları, Ankara.
- SANDER, Oral (1993), *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Yayınları, Ankara.
- SONYEL, Salahi R. (1993), *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- (2001), *The Assyrians of Turkey Victims of Major Power Policy*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (1989), *British Documents On Ottomans Armenians, 1856-1880, Vol I-II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- WATERFIELD, Gordon (1963), *Layard of Nineveh*, London.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Hariciyye (C.HR)
Hariciyye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

İnternet Erişimi

<http://digital.nls.uk/jma/gallery/title.cfm?id=2>, Er. Tar:18.03.2011.

¹ Huguenot, 16. yüzyıldaki reform hareketi sırasında Fransa'da ortaya çıkan Protestan topluluğudur. Bunlar Yahudiler gibi her yerdeydiler. Kredibiliteleri yüksek, dış bağlantıları olan, iş hususunda engellerden uzaktılar. Layard Mayıs 1880'de İstanbul'da elçisiyken Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanlar için bir tüzük hazırlanmasına önyak olarak Protestanların bağımsız bir topluluk şeklinde haklarının tanınmasını Bâb-ı Âli'den talep etmiştir. Ancak Layard'ın döneminde bu istek yerine getirilmemiştir (Şimşir,1989,vol II:608).

² Türkofil olarak tanınmış Yahudi kökenli İngiliz Başbakanı (1801-1884).

³ Layard'a verilen iznin orijinal belgesi için bkz. <http://digital.nls.uk/jma/gallery/title.cfm?id=2>, Er. Tar:18.03.2011.

⁴ Sözde liberal ama aslında koyu bir Protestan ve İngiltere'de İslam'ı küçük görenlerin başında geliyordu.

⁵ Ahmet Vefik Paşa Canning'in Osmanlı yetkililerini aşağılamasına karşı tavrı alan tek Osmanlı nazırıydı. Bkz. (BRUCE,1903,cilt 2:86).

⁶ Bu mukaveleyle beraber buna zeyl olarak imzalanan 15 Temmuz 1878 tarihli andlaşmaların Osmanlıca metinleri için Bkz. (Mısırlıoğlu,1973:63-66).

⁷ Kıbrıs Adası (9 bin 283 km²) Sicilya ve Sardinya adalarından sora Akdeniz'in en büyük üçüncü adasıydı. İngiliz başbakanı Disraeli Kıbrıs için 'Batı Asya'nın anahtarıdır' demiştir. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Kıbrıs'ın ve Akdeniz'in önemini -coğrafi keşifler sonrası dünya ticaretinin merkezi açık denizlere kaymıştı- yeniden öne çıkarmıştır. Bkz. (Mısırlıoğlu,1973:19-20).

⁸ A.H. Layard'ın yayınladığı bu mektubun gerçekte var olup olmadığı ve İslam'ın bilimsel gelişmeye engel olup olmadığı çerçevesinde batılı Şarkiyatçılar ve doğulu Müslüman fikir adamları tarafından hayli tartışılmış, aynı zamanda İslam-Hıristiyanlık/Doğu-Batı çekişmesinde Batılılar eliyle bir psikolojik alet olarak kullanılmıştır. Bu konudaki tartışmalarla ilgili derli toplu bir çalışma için bkz. Dücane Cündioğlu (2006), "Sahtekârlığın Tarihi: Bilim +Siyaset=Oryantalizm /Musul Kadısı İmam Alizâde'nin Mektubu, **Marife**, yıl 6, sayı 3, 7-41. Kadının cevabının günümüzde dahi kullanıldığını gösteren delil son yıllarda yazılmış ve Türkçeye de kazandırılmış Batılı elden çıkma bir eserde müşahade edilebilir. Bkz. (Barzun-Graf,2001:3)

⁹ Fermanın Osmanlıca metni için, bkz. Düstur 1. Tertip, Cilt 1:7-14.

¹⁰ Canning, Layard'a hatırı sayılır bir destek vermesine rağmen Layard anılarında kendisini eleştirmiştir. Ona göre Canning'in Osmanlı nazırlarına karşı tahkir edici, aşağılayıcı tutumu Bâb-ı Âli'nin kendisine saygısını ve onurunu kaybetmesine neden olmuştur. Layard'a göre bu psikoloji Türkiye'nin başına gelen bazı olumsuzlukların da müsebbibi olmuştur. Bkz. (Layard,1903,cilt 2:85).

¹¹ Ayrıca bu belgeyle ilgili bkz. İŞIKSAL, Turgut, (1967), "Mithat Paşa Hakkında İngiliz Elçisi Layard'ın Düşündükleri", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, sayı 2, Kasım, 40-43.

¹² Rusya'ya karşı İngiliz politikalarını savunan ve Abdülhamit'ten ödenek alan Macar asıllı oryantalist ve seyyah.

¹³ Bu layihadan aynı zamanda Münir Aktepe de bahsetmiştir. Bkz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahı Hakkında, -İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamit'e Verdiği Rapor", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, sayı 22, Temmuz 1969:13-27. Layihanın İngilizce metni için bkz. Şimşir,1989,vol I:199-202.

¹⁴ Tunuslu Hayrettin Paşa 4 Aralık 1878–29 Temmuz 1879 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır. Layard bu notayı Abdülhamit'e 17 Temmuz'da yazdığına göre yaklaşık iki hafta sonra Hayrettin Paşa görevinden azl edilmiştir.